

М.Малбақов, С.Игілікова

ҚАЗАҚ ТІЛІ ТАРИХЫНДАҒЫ МАТА АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі ескі сөздіктердегі қазақ тілінің тарихи лексикасына, әсіресе ескірген, сирек қолданылатын лексика тобына кіретін тілдік бірліктерді қарастырған кезде өзінің ерекше алуан түрлілігімен көзге түсетін сөздер - мата атаулары. Қазіргі кезеңдегі қолданымдағы маталардың атауларында кірмелілік басым. Яғни, олардың көбісі өзге тілдік аталымдармен аталып келді. Мата атауларының төл тарихымызда ұшырасатын дәстүрлі аталымдарын өзара салыстыра отырып, зерттеу жүргізу, сол арқылы олардың құндылығы анықтап алу, нәтижесінде құнды тарихи аталымдардың ішіндегі бүгінгі күн талабына қажеттілерін қайыра қолданымға ұсыну қажет болмақ. Себебі, бүгінгі таңда жаппай орысша қолданылып жүрген мата атауларының бұрынғы қалыбын қолдану, ол болмаса, дәл баламасын табу ісі - уақыт талабы. Қазіргі кездегі маталардың таза ұлттық атауларына қатысты материалдарға көз жүгіртер болсақ, алуан түрлі аталымдарға кезігеміз. Мәселен, «Қазақ халқының ұлттық киімдері: Мата түрлері» атты Б.Хинаят, А.Сужикова тарапынан құрастырылған еңбекте [1] мата атаулары туралы төмендегідей деректер келтіріледі:

«Мата атаулары мен түрлері»:

Барқыт , берен, тұқаба, биқасап, бұлде, дүрия, қамқа, қойқын, қыжым, мақпал, мауыты, міндала, пайы, баршын, парша, пүліш, саң, тапта, ұштап, тібек, шұға, мана, ләмбөк, дыраб, манат, масаты, борлат, бояк, бұйдас, зипуын, дабы, сылаң, қасапдар, қаламы, қымқап.

Жібек маталар: баршын, кініпас, кіріс, кіләңқор, күлдірі, қатипа, батсайы, сарпөңке, сіндіп, тапта, торғын, торқа, шәйі, қырмызы, атлас, кінауыз, маңлық, құлпы.

Жұқа маталар: зон, ақсұп, борлат, бомази, бояк, дабы, сыңсыма, сұрып, сәтен, сиса, шағи, бітес, тек, зәріш, саржа, құмаш, орысқол, тайғақ

Арзанқол маталар: ләмбік; діке; үлдірік; ләстік; кенеп; шөжім; шыдаған; сұпы; шыт; бөз; тептік; ақзу; күн-түн; тібен; сәлдебөз; меткетон; тіке (С.Кенжеахметұлы жарияланамы бойынша).

Қазақтар арасында кең таралған жібек маталардың ішінен көбірек тарағаны:

- **Қамқа** – алтындатқан не күмістеткен зерделі жіптен тоқылған жібек мата.
- **Қатипа** – жол-жолы бар, жұқа жібек мата. Барқыт, шыт.

- **Манат** – барқыт тәрізді сырткіімдік бағалы шұға.
  - **Мауыт** – оң жағы майда түкті келген қалың мата, шұға.
  - **Торқа** – ең қымбақт жібек мата.
  - **Батсайы** – қалың жібек кездеме.
  - **Биқасап** – енсіз жібектен тоқылған жолақ мата.
  - **Дүрия** – жылтырауық тығыз жібек мата.
  - **Баршын** – жолақты жібек мата.
  - **Тібен** – түрлі-түсті қалың мата.
  - **Торғын** – қымбат бағалы жібек матаның бір түрі.
  - **Мақпал** – тығыз тоқылған, жұмсақ, түкті барқыттың бір түрі.
- Мақпалдың үш түрі бар:**
- **қара мақпал** – қара барқыт;
  - **қой мақпал** – түкті пүліш;
  - **қырмызы мақпал** – қызыл күрең барқыт. Бірақ қазақтар мақпал деп көбінесе біртегіс, түгі тықыр қара барқытты атаған. «**Мақпалдай қара, мақпалдай жұмсақ**» дейтін теңеудің мәні осында. Мақпалдан қамзол, шалбар, қыз-келіншектердің киімі тігіледі, тұскиіз жасалады, баскиім тысталады.
  - **Шағи** – жұқа келген жұмсақ және таза мата.
  - **Қыжым** – сапалы жүннен тоқылған түкті мата, плюш.
  - **Қойқын** – жуан жіптен тоқылған қалың мата.
  - **Ләнке** – сырткіімдік матаның бір түрі.
  - **Насар** – жібек кездеме.
  - **Пай немесе пайы** – жібек мата.
  - **Парша** – алтын мен күмісті араластыра отырып тығыз тоқыған жылтырақ жібек мата және сол матадан тігілген қымбат бағалы киім.
  - **Ұштап** – ақ түсті тығыз мата.
  - **Іштік мата** немесе **ішкиім** тігетін маталардың түрі мен атаулары да көп. Қазақтар маталарды сауда-саттықпен Ресей, Қытай, Бұқар, Парсы, Үндістан, Ыстанбұл т.б. жақтардан әкелген. Осыған байланысты түрліше атау қалыптасқан. Өкінішке орай сол атаулар таралған өңіріне қарай әрқалай аталса, оған қоса бір матаның түрлерін бір-бірімен шатастырса, ұқсата беретін үрдіс қазақтар арасында ертеден бері белең алған.
  - **Шөжім** – ішкиімдік, арзанқолды жұқа мата.
  - **Саң** – шыттан қалыңдау, ақ түсті мата.
  - **Шыт** – тұрмыста жиі қолданатын, жеңіл әрі арзанқол жұқа мата.
  - **Сарпөңке** – астарлық жібек мата.
  - **Бояқ** – кездеменің боялған түрі.
  - **Борлат** – қызыл түсті жұқа мата.
  - **Дабы** – жұқа ақ матаның бір түрі.

- **Ләмбек** – сырткіімдік судыраған жылтыр қара мата» (Алматы: «Алматыкітап», 2007. - 196-197 бб.).

Осы аталған мата атауларының біразын біз қазан төңкерісіне дейінгі мерзімде жарық көрген орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздіктерден кездестіреміз. Ескі сөздіктердегі мата атауларының берілісі алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Ол атаулардың да бүгінгі күн қажетіне жарауы әбден мүмкін. Себебі, қазіргі кезеңде жаппай орысша қолданылып жүрген мата атауларының бұрынғы қалыбын қолдану, ол болмаса, дәл баламасын табу ісі - уақыт талабы. Сонымен, 1897 жылғы қазақша-орысша сөздікте кездесетін мата атаулары: **ак сун** (дұрысы **ақ сун** болар деп ойлаймыз – М.М.) - крученый коленкор, **берен** - лучший бархат, **бойак** - бязь, **борлат** - низкий сорт коленкора, красный кумач; **бөз** - бязь, **жибек** - шелк, **камка** (старинное слово) - шелковая материя, китайский шелк; **кенеп** - холст, холщевой; **койкун** - концевая китайка, **койкун шыт** - набивная китайка, **бөз койкун** - московская бязь, **мақпал** - плис, бархат; **кара мақпал** - черный плис, **қой мақпал** - красный плис низкого сорта, **қырмызы мақпал** - бархат вишневого цвета (самый любимый киргизами. Одежда из этого бархата считается у них необходимой принадлежностью достаточного человека, особенно порядочной девушки), **мауут** - высший сорт сукна, кастор; **сиса** - ситец, **тептік** - материя вроде гарпинки, **торка** - шелковая материя (старинная), **ушуга** - сукно высшего сорта, **шигершин** - вязь, **шокума** - парши не сплошные, а рассеянные; **шыт** – ситец [2].

1883 жылы шыққан Ешмұхамед Букиннің сөздігінде кездесетін мата атаулары: **манат** – красное сукно, **сары жақыт** – поташь [3]. Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімде жарық көрген түркі сөздіктерінің ішіндегі ең көлемдісі – В.В.Радлов сөздігі [4]. Осы сөздіктегі қазақ тілі бойынша берілген материалдар ішінде мата атаулары да мол ұшырасады: **өлгөі** – китайская ямба (I, 1253), **санкой** – даба, бумажный материал (IV, 1, 287); **манат** – красное сукно (IV,2, 2017), **тептек** (III, 1, 1114), **койкун** (II, 1, 503), **барша** – (IV,2, 1488), **камка** – (II, 1, 490), **маут** – (IV,2, 1993), **далымбу** – (III, 2), **мақпал** – (IV,2, 1999), **балкы** / **былкы** – полущелк (IV,2,1730), **каса** – (II, 1,348), **насар** – (III, 1, 656), **бойак** – голубая бухарская даба (IV,2, 1657), **шыт** – (IV,1, 1058), **мәулүм** – (IV,2, 2072), **бүлкүн** – (IV,2, 1847), **борлат** – (IV,2, 1665), **дімсә** – какая-то шелковая материя (III, 2, 1781), **кулпа** - какая-то шелковая материя (II, 1, 990), **торгун** = **торка** (III, 1, 1185).

Бұл мата атауларының біразы көпшілікке белгілі. Мәселен, **ақ сун** атауы, жергілікті сөз қатарына жатқанмен, кең таралған. **Жібек, кенеп, мақпал, шыт, сиса, шұға** атаулары да ісі қазаққа танымал. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі **бояққа** - «кездеменің боялған бір түрі», **борлатқа** - «қызыл түсті жұқа мата», **камқаға** - «алтындатқан яки күмістеткен, зерлі жіптен тоқылған жібек мата», **мауытыға** - «оң жағы майда түкті келген қалың мата, шұға» тәрізді анықтамалар береді.

Ескі сөздіктер **торқа** сөзіне - «ең қымбат жібек мата», **манат** сөзіне «барқыт тәрізді сырт киімдік бағалы шұға» тәрізді анықтамалар ұсынады. Сөз болған мата атаулары қазіргі тілде бар. Тілімізде олардан да басқа атаулар жеткілікті. Мәселен, қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде: «**Тептік**» - 1. мақтадан не зығырдан тоқылған мата; 2. «жол-жол болып келген мата», **құлпы** - «кездеменің бір түрі» сияқты бұрынғы атаулардың қазіргі тілімізде шыңында да бар екендігін айғақтайтын мысалдар молшылық. Бұлардың көпшілігі «Қазақ тілінің аймақтық лексикасы» атты еңбекте [5] аталған (Сарыбаев, Нақысбеков, 1989, 54-55 бб.).

Бұл мата атауларының біразы көпшілікке белгілі. Мәселен, **ақ сүн** атауы, жергілікті сөз қатарына жатқанмен, кең таралған. «Жібек», «мақпал», «шыт», «сиса», «шұға» атаулары да исі қазаққа кеңінен танымал.

Енді осы жоғарыда келтірілген атаулардың қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздіктеріндегі берілісін көрелік. «**Борлат**» сөзі қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінде (3-том, 488-б.): Қызыл түсті жұқа мата. Ақ үйдің оң жағында бәтеспен қаптап, манат, борлат, қызыл мақпалмен оймыштаған әсем отау тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). Құтты болсын отауың, Атын «қызыл» қойыпсың. Дөдегесін дүрдитіп, оған б о р л а т ойыпсың (І.Жанс. Шығ.). *Борлаттай қызарып кетті...*» - түрінде келтіріледі [6]. 1897 жылғы сөздікте «низкий сорт коленкора», «красный кумач» деген анықтамалар беріледі. Орыс әдеби тілінің 17 томдық түсіндірме сөздігінде: «**Коленкор** - хлопчатобумажная, сильно проклееная ткань одноцветной окраски, употребляемая преимущественно для книжных переплетов и подкладки у одежды. *Коленкоровая рубаха. Коленкоровые кофты; Кумач* - хлопчатобумажная ткань, обычно ярко-красного цвета: *ситцы есть у нас богатые, есть миткаль, кумач и плис. Кумачные сарафаны. Красная кумачная рубаха* [7]. Бұл матаның, әсіресе, Кеңес Одағының «қызыл империя» атанған большевиктік кезеңінде жиі қолданымда болғаны белгілі. «Қызыл отауда» қолданылғаны туралы жоғарыдағы мысалда айтылған. Түрлі энциклопедиялық сөздіктердің, соның ішінде «Брокгауз-Ефрон» сөздігінің мәліметі бойынша, аталмыш мата Ресейде көптеп шығарылған. Қазақстан Ресей құрамына енген соң бұл матаның елімізде қолданылуы еселеп артқан.

Өткен ғасырларда Орта Азия базарларында «бояқ» деп негізінен мата бояйтын бояуларды атағаны мәлім. Оны өзбек тілінің сөздіктерінен де байқаймыз: «**Бүйек** – 1. Бүйәш, ранг бериш учун ишлатиладиган модда; нарсаларга суртилган шундай модда қатлами» [8]. Алайда, қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі **бояқ** сөзіне: «түрлі-түсті кездеме. *Бұл жібердім базардың бояғы менен бөзіне. Салса жылқы тоқтайды Арқаның бөрі көзіне* (Қоб. батыр). *Қаршыға бүй деп толғайды: Бөз өтпейді бояқтан, жылқы тұрмас саяқтан* (Қыз Жібек). *Көпкеңбек жасыл бояқтай...* (3-том.517-б.) – түрінде түсіндірме береді. Демек, негізінен мақтадан алынып тоқылатын **бөз**

матаның осындай боялған түрлері болған. Жоғарыда келтірілген мысалдар осыған меңзейді. Әуел бастағы бояудың атауы бірте-бірте боялған бөзге ауысқан. «Қобыланды батыр» жырында бояқ, яғни бояу мен мата атауы ретіндегі бөз қатар аталып отыр. Демек, бояу мен мата бөлек-бөлек сатылып алынып, кейін боялуға тиесілі мата боялатын болғандығы байқалады. «Қыз Жібек» жырында боялған бөздің боялмаған ақ-сарғыш түсті бөзге қарағанда бағалы болатындығы айтылып отыр. Ал енді «көпкеңбек жасыл бояқтай» деген жолдарда бөздің боялатын бояуларының арасында негізгі түстің көк түс болғандығын көреміз. В.В.Радлов сөздігінде қазақ сөзі ретінде келтірілген **бояқ** атауына «голубая бухарская даба» (IV, 2, 1657) деген анықтама берілген. Демек, бөз матаға қатысты бояудың негізінен көк түс болғандығы айқындалып отыр.

Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде: «**Бөз** 1. Мақтадан тоқылатын жұқа, арзан қолды ақ мата. *«Ата даңқымен қыз өтеді, мата даңқымен бөз өтеді» деп, Байжан өзі тәуір болған соң, қол жетіп тұрған заманда бір бай жерден Жұманға жақсы қыз айттыруға ойы бар еді* (М.Дулатов, Шығ.). 2.этно. Қайтыс болған адамға арналып тігілетін киім; кебін» (3-т. 532-б.). «Бөз» атауы – түркі тілдерінің көпшілігіне тән. Бұл сөз араб-парсы тілдерінен енген. Бұл сөз кейінірек мата атауы ретінде орыс тіліне де өткен. Орысша «бязь» деп аталады. Алайда, орыс тіліндегі «бязь» екі түрлі жолмен жасалады. Яғни екі түрлі сапалы матаның атауын білдіреді. Біріншісі – жоғарыда аталған, мақтадан жасалатын ортаазиялық мата (өткен ғасырларда қазақ елінде негізінен осы мата, мақта жіптен қол станогында тоқылатын, орта азиядан шыққан, көбінесе Самарқан, Бұқара жақта тоқылатын бөз пайдаланылып келген). Екіншісі – кендірден тоқылатын қатты мата. Бұл мата өндірістік жолмен Еуропа елдерінде, Ресейде орта ғасырлардан бері тоқылып келеді. Бөздің бұл түрі, әрине, сауда жолымен Ресейден алынып келген. Суретшілер бояумен сурет салу үшін пайдаланатын **кене бөз** – осы мата.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «**Берен** – ир. 1. Қымбат, асыл мата. *Байдың қызы жамылар масаты менен беренді* (Батырлар жыры). **Берен белбеу** – қымбат, бағалы, асыл матадан жасалған белбеу. *Көк мәуіті берен белбеулері аттарының тірсегіне шұбатылады* (К.Әзірбаев, Аңыз)». 1897 жылғы қазақша-орысша сөздікте *берен - мақпалдың (барқыттың) ең бағалы, қымбат түрі* ретінде аталған. Түсіндірме сөздіктегі мысалдан береннің асыл тегі **мауыт(ы)** екені білініп тұр. 15 томдық түсіндірме сөздіктегі мауыт(ы) сөзінің берілісі төмендгідей: «**Мауыт** зат. Оң жағы майда түкті келген, бағалы саналатын қалың мата, шұға. Жасыл мауытпен жабылған үлкен столдың ар жағында... (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). // Мауыттан тігілген. Алтын зер салсам жарасар, қара мауыт жағаға Арғымақ жексем жарасар Күймелі күміс шанаға (Бес ғасыр жырлайды). *Мауыт бешипет... Мауыт қалпақ... Жасыл мауыт шапан. Қызыл мауыты*» (11-т. 105-б.). Жоғарыда «байдың қызы жамылар масаты менен беренді» деген мысалдағы «масаты» туралы айтар болсақ, қазақтардың түсінігінде, бұл сөздің

мағынасы жұмсақ түкті барқыт, жібек матаға келеді. «Қазақ әйелдерінің үстінде масаты ма, жібек пе, шағи ма ...әйтеуір, бәрі жарық-жұрық етеді» (С.Шарипов, Шығ.). Бір сөздікте бұл сөздің төркінін араб тіліне апарып тірейді де, мағынасын – «түгі құбылып, тұрған барқыт тәрізді мата» деп түсіндіріледі [9]. Бұл ретте біз К.К.Юдахин тарапынан түзілген «Қырғызша-орысша сөздікте» келтірілген деректерді қолдаймыз. Бұл туралы алғаш рет белгілі ғалым Ә.Нұрмағамбетов жазған болатын. Ғалымның айтуы бойынша К.К.Юдахин өз сөздігінде «машаты» сөзінің кірме сөз, иран сөзі екендігін белгілейді де, «килем» сөзін қарауды нұсқайды. Нұсқаған беттен «машаты килем» тіркесін көреміз де оның тұсындағы аудармасы – **мешхедский ковер** делінген [10]. Енді осындай ой елегінен өткізсек, біздің «масаты» тұлғасында қолданылып жүргеніміз дыбыстық өзгерістерден өткен сөз, Иран жеріндегі Мешхед қаласының атауы болмақ. Демек сол қаладан жасалып шыққан кілем, маталардың алдында Мешхед сөзі қосылып, кейін келе біздің тілімізде «масат – масаты кілем» немесе «масаты» күйінде қалыптасып кеткен. Осы себептен де оның араб емес, парсы сөзі екендігіне күмән келтіре алмаймыз [11]. **Мақпал** жөнінде қазіргі қазақ тіліндегі және XIX ғасырдағы қазақ арасындағы атауларды өзара салыстырып көрелік. Қазіргі түсінік: «**Мақпал** – тығыз тоқылған, жұмсақ, түкті барқыттың бір түрі. Мақпалдың үш түрі бар: **қара мақпал** – қара барқыт; **қой мақпал** – түкті пүліш; **қырмызы мақпал** – қызыл күрең барқыт. Бірақ қазақтар мақпал деп көбінесе **біртегіс, түгі тықыр қара барқытты** атаған. «**Мақпалдай қара, мақпалдай жұмсақ**» дейтін теңеудің мәні осында. Мақпалдан қамзол, шалбар, қыз-келіншектердің киімі тігіледі, тұскиіз жасалады, баскиім тысталады» [1]. Қазақ тілінің 15-томдық түсіндірме сөздігінде: «**МАҚПАЛ** [пр. **مخمل**] 1. Тығыз тоқылған түкті әрі жұмсақ, қалың мата, барқыт. **Пан барқыт** – жібек жіп араласқан әртүрлі оюлы гүл төгілген барқыт. **Пан барқыт көйлек киген. Плюш барқыт.** Ұзын түкті барқыт. **Ешкінің кейбір тұқымдарының жүнінен плюш барқыт, т.б. әдемі киімдер істеледі** (Тарту). **Ши барқыт.** [Кеңірдек барқыт]. Кеңірдек жүзігіне ұқсас ши бедерлі барқыт» деген түсінік беріледі (11-том, 21-б.). Осы сөздіктің 2-томында: «**БАРҚЫТ** 1. Оң жағы тығыз түкті келген, жұмсақ, мақпал мата» анықтамасы беріледі. Бұл түсініктерден нені ұғуға болады? Шындығында, орыс тілінде мақпалды **бархат** деп атайды. Орыс тіліндегі осы сөз кейін **барқыт** түрінде қазақ тіліне де ауысқан. Мақпал атауымен қатар қолданылады. Синоним сөздер ретінде. Орыс әдеби тілінің 17 томдық сөздігінде **барқыт** сөзіне «оң беті қалың қысқа түкті жібек мата» деген анықтама беріледі. Барқытты маталар құрамына мақпал, пүліш, піліс жатқызылады (Орыс әдеби тілінің сөздігі, 1-том, М-Л., 1948, с.285-286.). «Барқыт» сөзінің орыс тілінен алынған кірме сөз екендігі ескеріліп, сөздік мақалада анық, айқын көрсетілуі керек. Қазақ тіліндегі мата атаулары санамаланған кезде барқыт сөзі мақпалмен қатар, жеке мата атауы ретінде

қолданылып келеді. Бұл жалғыз қазақ тіліне тән жағдай емес, татар, қырғыз тілдерінде де осылай. Мақпалдың бір түрі ретіндегі шибарқыт сөзіне 15-томдық түсіндірме сөздіктің 15-томындағы 360-бетте: «**Шибарқыт** – бет жағы жол-жол болып келген барқыттың бедерлі түрі. Шалбарды барқыт, пүліш, шұға, тібен, трико, шешінше, *шибарқыт*, шегрен, қамқа, көк мауыты сияқты ширақы маталардан, қой-ешкі терілерінен тігеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері)» деген анықтама беріледі. Өзге түркі тілдеріндегі материалдарды салыстыра қарастырған кезде, бәрінде де *шибарқыт* сөзі орыс тіліндегі *вельвет* сөзінің баламасы ретінде ұсынылады. Негізінен, бұл матаның жол-жол болып қатар тоқылған шилерге ұқсастырылып, шибарқыт аталуы өте дәл болған. Барқыт сөзінің орыс тілінен енгендігі анық, айқын көрсетіліп келеді. Алайда, бұл сөздің панбарқыт, шибарқыт тәрізді аталымдарға негіз болуы – оның тілдік жүйемізде ежелден бері орын алып отырғандығынан хабар береді. Сірәда, бұл сөз орыс тіліне түркі тілдерінен алынып, кейін түркі тілдеріне қайыра енген атаулардың бірі болуы ықтимал.

Жоғарыда, мақпал сөзіне қатысты қазақ әдеби тілінің 15-томдық сөздігінен келтірілген мысалда бұл сөздің қазақ тіліне парсы тілінен енген кірме сөз екендігі көрсетілген. Басқа түркі тілдеріне де енген. Татарша – *макмал*, қырғызша – *макмал*, өзбекше – *бахмал*. Өзбек тілінің түсіндірме сөздігінде (1-том, 85-б.) бұл сөздің өзбек тіліне фарси-тәжік тілдері арқылы енгендігі, арғы төркіні араб тіліндегі *мухмал* сөзі болып табылатындығы көрсетілген.

Жалпы мақпал текті маталардың түр-түрлері көп-ақ. Солардың ішінде ең негізгілері: *шибарқыт* (вельвет), *пүліш* (плюш), *мауыты* (велюр). **Қой мақпал** деген де осы мауытының өте нәзік ерекше майда түрі болу керек...

«Қамқа» атаулы матаға жоғарыда Б.Хинаят пен А.Сужикова құрастырған еңбекте «алтындатқан не күмістеткен зерделі жіптен тоқылған жібек мата» деген түсінік беріледі. 15-томдық түсіндірме сөздікте: «ҚАМҚА [ир. *كمخا*] Зерлі жіптен тоқылған жібек мата, қытай жібегі» (9-т. 183-б.) деген анықтама бар. «Қазақша-орысша сөздікті» құрастырушылар (Н.И.Ильминский, т.б.) қамқаның қазақ арасында ескіден бері қолданылып келе жатқан сөз екендігін, қытайдан шыққан, таза қытайы жібек матаның атауы екендігін айтады. Екі анықтаманы біріктірсек, «алтындатқан не күмістеткен зерлі жіптен тоқылған қытайы жібек мата» болады. Және де бұл матаның қазақ даласында ескі замандардан бері қолданылып келе жатқандығын, сауда жолымен, «ұлы жібек жолымен» келген қытайы жібек мата екендігін ескеру керек. **Бұл өте маңызды ақпар.** Жібектің әуел баста осы Қытай жерінде шығарыла бастағандығы, кейін Иран жерінде, жалпы Орта Азияда, тұт ағашы өсетін басқа да жерлерде шығарыла бастағаны анық. Жоғарыда қамқа атауымен қытайы жібек матаның аталып отырғандығына басты назар аудару қажет. 1897 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Киргизско-русский словарь» атты еңбекте **қойқын** атауына қатысты «*койкун* - концевая китайка, *койкун шыт* - набивная китайка, *бөз койкун* - московская

бязь» деген деректер беріледі. Бұл жерде матаның негізінен екі елден алынып отырғандығы көрсетіліп отыр. Ежелден бері қытай елімен сауда-саттық жасап келген қазақтар (*қойқын, қойқын шыт*), кейінгі ғасырларда орыстармен сауда жасай бастаған (*бөз қойқын*).

Қазақ тіліндегі **шыт** сөзінің асыл негізі араб-парсы тілдері екендігі айқын. Б.Хинаят, А.Сужикова тарапынан құрастырылған «**Қазақ халқының ұлттық киімдері: мата түрлері**» атты еңбекте жібек маталар арасынан «қатипа» атауын кездестіреміз. Енді бір жерде бұл атау «барқыттың бір түрі» ретінде аталған. Бұл қандай атау? Матаның аты ретінде қалай қойылған? Қазақ тілінің 15-томдық түсіндірме сөздігінде де бұл атау бар екен: «**Қатипа** [ар. قطيفة] зат.этно. Барқыт сияқты жатық түсті тығыз тоқылған мата. Әйелдер ішігінің сыртын қаптайды. Төзімді, мықты мата. *Қатипа тақия..*» (3-том, 462-б.). Қазақ тілінде сиса деген матаның атауы бар екендігі белгілі. Жаяу Мұсаның белгілі әндерінде «Ақ сиса, қызыл сиса, сиса, сиса, Қалмайды кімдер жаяу зорлық қылса? Шорманның Мұстафасы атымды алып, Атандым сол себептен Жаяу Мұса» тәрізді жолдар бар. Қазақ жерінің солтүстік көршімізбен тығыз сауда-саттық жасайтын өлкелерінде орыс тіліндегі «ситец» сөзі қазақша қолданыста әуелі «ситса» болып кейінірек «сиса» атауына айналып кеткен. Бұл айқын байқалып тұрады. Алайда, қазақ тілінің тарихи сөздіктерінде түп төркіні анық байқалмайтын атаулар да жетіп артылады. Мәселен, **өлгөй, санқой, далымбу, мәулім, насар, дімсә** тәрізді қытай, парсы, араб тілдерінен бір мезет еніп, қатталып қалған атаулар бар. Жоғарыда келтірілген «Қазақ халқының ұлттық киімдері: мата түрлері» атты еңбектің өзінен қаншама алуан түрлі, түсіндірмені қажет ететін атауларды көреміз. Бұлар қай дәуірде, қай кезеңде кірді? Олардың сырын ашу қажет. Сондай-ақ «матаның бір түрі», «жібектің бір түрі», «барқыттың бір түрі» тәрізді анықтамаларды нақтылау қажет болмақ. ***Осылардың барлығын анықтап алған соң мата атауларының негізгі, канондық аталымдарын белгілеп, оларды заманауи графикамызға, латын графикасына негізделген жазуымызға көшіру – уақыт талабы.***

ӘДЕБИЕТ:

1. Қазақ халқының ұлттық киімдері: мата түрлері. Құрастырған: Б.Хинаят, А.Сужикова. Алматы: «Алматыкітап», 2007. - 196-197 бб.
2. Киргизско-русский словарь. Оренбург, 1897. 342 с.
3. Киргизско-русский и русско-киргизский словарь. Ташкент, 1883.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. В четырех томах, 8-ми книгах. СПб, 1883-1906.
5. Сарыбаев Ш.Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. Алматы, 1989, 54-55 бб.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-томдық. Алматы, 2011.

7. Современный словарь русского литературного языка. В 17-ти томах. М-Л., 1956, т.5 с.1145; с.1833-1834.

8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. Ташкент, 2006. 396-б.

9. Арабско-русский словарь, 1-том, М.,1970, с.85.

10. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Фрунзе, 1965. С.386, 520.

11. Нурмағанбетов Э. Бес жүз бес сөз. А., 1994. 203 б.

TBIBIKU